

Освіта і наука в Україні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 21–22 червня 2013 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2013. – С. 100–102.

О. А. Забудкова

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ МОНОПОЛІСТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПРОМИСЛОВОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На початку ХХІ століття одним з пріоритетних напрямків економічної політики України є підтримка добросовісної конкуренції на товарних ринках і сприяння її розвитку. Вирішити цю проблему покликана низка законодавчих актів, вироблених у часи незалежності України. Проте їх застосування не завжди є ефективним. З цієї точки зору актуальним і корисним є розгляд особливостей правового становища монополістичних об'єднань у нашій країні на початку ХХ століття.

Розглядуване питання набуло висвітлення ще в роботах сучасників. На проблему необхідності законодавчого регулювання діяльності російських синдикатів як пануючої форми монополій у Російській імперії звертали увагу передусім науковці-економісти [2; 4]. За радянської доби цей сюжет отримав значне висвітлення під час розробки та вивчення концепції державно-монополістичного капіталізму [1; 6]. Звертають увагу на особливості правового становища монополій того часу й сучасні українські [9] та російські [8] дослідники. Проте в цілому питання відображення їх діяльності в законодавчих актах того часу залишається малодослідженим, що зумовлює необхідність його подальшого вивчення.

Російська імперія ступила на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж країни Європи та США. Однак, внаслідок заохочення державою економічного розвитку, вже на початку ХХ ст. вона наблизилася

до них. Окрім іншого, це виявилось в створенні низки монополістичних об'єднань, які охопили майже всі галузі промислового виробництва. Виникнення цих союзів вимагало від держави відповідної реакції з точки зору їх правового статусу та регламентації.

Протягом XIX століття окремої системи торгівельно-промислового права в Російській імперії не було. Діяльність цих організацій визначалася окремими законами, які входили до різних частина загального Зводу. Об'єднання промисловців, до яких відносилися й монополістичні союзи, що почали виникати наприкінці 80-х рр., не визнавалися законодавством та розглядалися ним як зговори.

До монополій застосовувалися ст. 913 та 1180 Уложення про покарання 1845 р., згідно з якими законом переслідувалися «зговір або інша угода тих, хто торгує до підвищення цін на предмети продовольства» [8, с. 310]. Головні винуватці змови каралися тюремним ув'язненням строком від 4 до 8 місяців, інші учасники – арештом на строк від 3 тижнів до 3 місяців або грошовим стягненням не більше 200 руб. Підвищене покарання передбачалося на той випадок, якщо результатом подорожчання товарів ставав дефіцит предметів першої необхідності, що призвело б до порушення громадського спокою [2, с. 51–52].

Крім того, монополістичні угоди підпадали під ст. 1528 та 1529 Законів цивільних, де говорилося, що мета угод не повинна суперечити діючим законам та громадському порядку. Так, на цій підставі синдикату фабрик, що виробляли клей було відмовлено в поданні позову проти одного з контрагентів щодо порушення ним умов угоди [4, с. 244].

Звісно, що такий стан речей викликав спротив підприємців, які з початку XX ст. виступали за перегляд застарілого законодавства та створення окремого антимонопольного закону, який повинен був би визнати право промисловців на об'єднання та передбачав би права та обов'язки представників промисловості та влади, що було необхідним

кроком для легалізації об'єднань та їх подальшого розвитку. Зі свого боку вчені наголошували на необхідності новітнього регламентування діяльності монополістичних об'єднань. «Те, що в наші часи вважається картельним правом, є, по суті, карними або цивільними заборонами, які прагнуть на засадах давно зниклих юридичних переконань усунути одне з найновіших економічних утворень», – зауважував учений-економіст С. Загорський [4, с. 238].

За цих обставин промисловці удавалися до створення т.зв. «таємних картелів», коли ними досягалися неофіційні домовленості щодо координації діяльності. Тогочасний часопис зазначав: «З діючих зараз у Росії синдикатів багато не мають жодних договорів і документів, які можна було б встановити розшуком» [9, с. 93]. Однак подібні таємні угоди не користувалися захистом держави в разі порушення умов угод одним з учасників. Це спонукало підприємців шукати такі шляхи створення об'єднань, які б обходили заборонні статті й надавали законний захист.

Найпоширенішою формою легалізації монополій було їх створення в вигляді акціонерного товариства з центральною продажною конторою. В цьому випадку на затвердження подавався устав товариства, а його діяльність регулювалася сепаратними угодами, що укладалися між товариством як юридичною особою та кожним контрагентом. Треба підкреслити, що в формі акціонерного товариства створювався не власне синдикат, а його продажна контора, яка була лише його органом.

Крім того, після видання 4 березня 1906 року тимчасових правил про товариства та союзи, деякі синдикати легалізувалися згідно цих правил. Проте ця практика зустріла опір з боку Державної ради, яка вказувала, що «утворення на підставі цих правил підприємницьких синдикатів припустимо бути не може» [2, с. 54].

Втім засновані в будь-якому вигляді, монополії не втрачали свого змісту. Їхня діяльність викликала засудження більшості населення

Російської імперії. Вказувалося на необхідність обмеження властивих їм зловживань, а то й повної заборони синдикатів і трестів. Це питання стало особливо актуальним у 1908 р., коли виникли чутки про організацію металургійного тресту. До Державної думи було внесено запит стосовно ставлення уряду до монополій, де вперше на державному рівні вимагалося введення антимонопольного законодавства.

Міністерство торгівлі та промисловості вагалося у виборі певної точки зору, вважаючи, що «зуміє відрізнити здорову синдикатську угоду від чисто спекулятивних комбінацій» [5, с. 1]. Однак під впливом громадськості воно було вимушене розпочати роботу з вироблення відповідного закону. Першим кроком на цьому шляху стало проведення анкетування для виявлення діючих у країні синдикатів. Проте воно виявилось невдалим, оскільки, по-перше, уряд не завжди міг встановити місце знаходження головних контор; по-друге, навіть ті, хто отримав анкету часто приховували правду.

Робота в міністерстві просувалася вкрай повільно й лише в березні 1913 р. на засіданні Державної думи було оприлюднено основні положення законопроекту про підприємницькі об'єднання. Під дію нових правил підпадали тимчасові угоди, тривалі союзи або повне злиття декількох торгово-промислових підприємств, що виробляли чи продавали однакові або однорідні предмети з метою регулювання виробництва та збуту зазначених предметів та цін на них. Об'єднання повинні були реєструватися в Міністерстві торгівлі та промисловості, а також надавати останньому щорічний звіт. Воно отримувало право призначати ревізії діяльності об'єднань з правом перегляду торгових книг, документів і ділового листування, пред'являти цивільні позови про закриття об'єднань та порушувати проти них карне переслідування в разі недотримання правил. У разі шкідливої для державних інтересів діяльності об'єднань, із

затвердження Ради міністрів до них могло застосовуватися підвищення чи зниження залізничних тарифів і мит, у тому числі вивізних [3, с. 59–61].

Також було вирішено ввести до Уложення про покарання чотири нові статті. Згідно з ними встановлювалися строки ув'язнення та суми штрафів за невиправдане умовами виробництва та збуту підвищення або зниження цін на масові товари, створення об'єднання без дотримання встановлених правил і неузгоджену діяльність та перешкоджання роботі ревізора міністерства [7, с. 3].

Після представлення в Раді міністрів проект закону було повернено на доопрацювання. В травні 1914 р. його було знову подано на розгляд уряду, втім він так і залишився на папері. Його подальше обговорення «було призупинено з погляду на умови воєнного часу» [6, с. 74].

Тож підприємці не змогли добитися скасування законів, що забороняли створення та розвиток монополій. Це було викликано тим, що уряд займав двоїсту позицію в питанні про промислові об'єднання. З одного боку він поблажливо ставився до тих об'єднань, які відповідали його інтересам (цукровий, нафтовий синдикати), та й в цілому рідко застосовував норми закону проти монополій. З іншого – не поспішав із введенням свободи заснування підприємницьких союзів, побоюючись їхнього надмірного посилення, що могло призвести до втрати контролю над економікою імперії. В цих обставинах архаїчне антимонопольне законодавство дозволяло тиснути на промисловців, оскільки для останніх небезпеку становила не стільки наявність заборонних законів, скільки можливість в будь-який час трактувати їх не на користь промисловості.

Таким чином, у Російській імперії так і не було створено адекватного законодавства щодо діяльності монополістичних об'єднань. Юридично останні були заборонені Уложенням про покарання 1845 р. Лише в останні передвоєнні роки профільне міністерство було вимушене розпочати вироблення законопроекту про монополії. Останній було створено, однак

початок Першої світової війни перешкодив його затвердженню. Все це дає змогу зробити висновок про небажання уряду встановлювати чітке законодавче регулювання діяльності монополістичних союзів через прагнення мати на них якнайбільший вплив.

Список використаних джерел

1. Гефтер М. Царизм и законодательное «регулирование» деятельности синдикатов и трестов в России накануне Первой мировой войны / М. А. Гефтер // Исторические записки. – Т. 54. – С. 170–193.
2. Гольдштейн И. М. Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов? / И. М. Гольдштейн. – М. : тип. О. Л. Сомовой. – 66 с.
3. Законопроект о синдикатах // Торгово-промышленный Юг. – 1913. – № 10. – С. 57–62.
4. Загорский С. О. Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях) / С. О. Загорский. – СПб. : «Братья Ревинь», 1914. – 280 с.
5. Калантаров Н. Синдикатские соглашения в нашем законодательстве и в судебной практике / Н. Калантаров // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 88 (18 апреля). – С. 1.
6. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1982. – 200 с.
7. Новый законопроект о синдикатах и трестах // Южный край. – 1914. – № 12075 (30 мая). – С. 3.
8. Поткина И. В. Торгово-промышленное законодательство Российской империи / И. В. Поткина // Экономическая история России XIX–XX вв. : Современный взгляд. – М. : , 2001. – С. 303–322.
9. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

